

НЕДІЙСНІСТЬ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ ТА НЕДІЙСНІСТЬ УГОД БОРЖНИКА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто актуальне питання співвідношення правового регулювання недійсності господарського договору та недійсності угод боржника в законодавчому та теоретичному аспектах, виокремлено дослідження правової природи недійсності з точки зору теорії юридичних фактів. Запропоновано імплементацію у національне законодавство одного з головних принципів римського права – відновлення майнової маси боржника лише в розмірі її реального зменшення для забезпечення захисту прав і майнових інтересів контрагентів боржника (компенсація зменшення майна).

Ключові слова: недійсність угод боржника, недійсність господарських договорів.

Рассмотрен актуальный вопрос соотношения правового регулирования недействительности хозяйственных договоров и недействительности сделок должника в процедуре банкротства в законодательном и теоретическом аспектах, при этом отдельно была проанализирована правовая природа недействительности с точки зрения теории юридических фактов. Предложено имплементацию в национальное законодательство одного из главных принципов римского права – восстановление имущественной массы должника в размере ее реального уменьшения (компенсации потерь имущества) для обеспечения защиты прав и имущественных интересов контрагентов должника.

Ключевые слова: недействительность сделок должника, недействительность хозяйственных договоров.

The actual question of correspondence of legal regulation of economic contract invalidity and invalidity of obligator's agreements when bankruptcy was examined in both legislative and theoretical means. Legal nature of invalidity from the point of legal facts theory was separately analyzed. The implementation of one of the most important principles of Roman law to the national legislation was proposed. The principle is that the reinstatement of bankruptcy assets in the size of its real impairment must be held for protection of rights and property interests of obligator's contractors.

Key words: invalidity of obligator's agreements, economic contract invalidity.

Недійсність господарських договорів як інституція господарського права і один із засобів захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання регулюється загальними нормами Цивільного та Господарського кодексів України. При правовому регулюванні господарсько-договірних відносин використовується різний термінологічний апарат: ЦК України замість терміна «угода» (дії, спрямованої на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків) використовує термін «правочин», у той же час ГК України розглядає категорії «господарський договір» та «угода» як тотожні, а недійсність господарського договору розглядає як недійсність господарського зобов'язання.

Недійсність угод, укладених боржником, регулюється згідно Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» за поданням керуючого санацією. Таким чином, правові підстави для спростування господарських угод/договорів у різних законодавчих актах розрізняються, при цьому спеціальний законодавчий акт не має жодних посилок на загальний і навпаки, в той же час ст. 526 ЦК України законодавчо встановлює, що зобов'язання має виконуватися належним чином і ця загальна законодавча норма також не

співвідноситься зі спеціальною. Проблема співвідношення загального та спеціального законів в українському законодавстві не нова й потребує якнайшвидшого вирішення.

В юридичній літературі відносно правової природи недійсності угоди склалися різні точки зору: заперечення правових наслідків (внаслідок недоліків) – Б. Віндштейнд, Д. В. Дождьов, Д. Д. Грімм; ненастання правових наслідків – О. О. Красавчиков, Г. Ф. Шершеневич; нездатність спричинити певний юридичний ефект (широке розуміння недійсності) – М. Г. Растеряев.

З точки зору теорії юридичних фактів, поняття недійсної угоди (дії, спрямованої на встановлення зобов'язальних правовідносин) як юридичного факту означає, що даний юридичний факт (угода) не породжує тих правових наслідків, на виникнення яких була спрямована воля сторін, а тягне за собою настання інших (негативних) наслідків. Причому причиною недосягнення певного правового результату може бути як відсутність суттєвого правоутворюючого факту та наявність правоперешкоджаючого факту позову¹. Невизнання (заперечення) правових наслідків угоди сторін з теоретичної точки зору й означає правову недійсність зобов'язальних правовідносин. Головним критерієм, від якого залежить дійсність/недійсність господарського договору, є якість юридичного факту угоди сторін, яка визначається його здатністю породжувати і правові наслідки, на виникнення яких були спрямовані дії сторін. Якість юридичного факту угоди сторін господарського договору визначається матеріальною та юридичною складовою, матеріальна складова визначається його змістом, юридична – відповідністю імперативним нормам чинного законодавства. Зміст юридичного факту, за визначенням М. Г. Александрова – це сукупність ознак, за наявності яких відповідний життєвий факт (комплекс фактів) повинен спричинити ті чи інші юридичні наслідки для осіб, яких факт стосується, називається складом юридичного факту, який встановлюється нормами права позову².

Сучасна концепція інституту неспроможності бере свій початок ще з часів Стародавнього Риму. У ті часи боржники з метою уникнення остаточного розорення намагалися різними засобами «приховати» своє майно від кредиторів. При цьому як тоді, так і зараз боржник придбавав/відчужував речі у підозрілий спосіб: відчужував речі за дуже низькими цінами, за великі гроші придбавав речі, які не мають жодної цінності й таке інше. За таких дій при відкритті конкурсної процедури кредитори боржника не мали змоги задовольнити свої вимоги.

Для захисту прав кредиторів у римському праві були розроблені спеціальні засоби, направлені на ліквідацію такої поведінки боржника. Тобто до конкурсної маси боржника поверталось усе «втрачене» майно. Такими засобами були преторські позови, які базувалися на таких основних принципах: а) повернення відбувалося лише з метою відновлення активів боржника у тому вигляді, в якому вони були незадовго до оголошення над ним конкурсу й до завершення «підозрілих» угод з відчуження майна; б) поверненню підлягало не все майно, що було відчужене боржником за «підозрілими» угодами, а лише те, на яке не було надано рівноцінне зустрічне надання; в) угоди, за якими передавалося майно, не оскаржуються й залишаються в силі (ліквідується лише результат цих угод у тій частині, в якій відчуження майна боржника носило нееквівалентний характер); г) повернення усього майна, яке було відплатно відчужено боржником, незалежно від еквівалентності відчуження, допускалося лише як виняток і тільки від недобросовісних контрагентів боржника у якості міри їхньої відповідальності за недо-

бросовісну поведінку.

Г. Дернбург зазначав, що одним з таких засобів захисту кредиторів від недобросовісної поведінки були Пауліонові позови (actio Pauliana), й підставою для пред'явлення такого позову була лише недобросовісність боржника. У випадку, якщо контрагент був недобросовісним або отримав майно безоплатно, він повинен був поставити постраждалого кредитора в таке становище, ніби жодного відчуження не відбулося. Якщо ж контрагент був добросовісним, а відчуження – оплатним, то відповідальність обмежувалася лише розміром збагачення контрагента в момент подання позову³. При застосуванні actio Pauliana майно поверталось не тому, що угода була недійсною, а тому, що відчуження майна контрагенту боржника було здійснено на шкоду кредиторам.

З часом застосування actio Pauliana відійшло на задній план, поступившись місцем інституту спростування дій боржника, які було здійснено на шкоду кредиторам. У результаті застосування даного інституту в конкурсну масу почало повертатися все відчужене майно, незалежно від того, чи було за нього надано еквівалентне зустрічне надання та чи був контрагент добросовісним.

Отже, був втрачений один з головних принципів римського права: відновлення майнової маси лише в розмірі її реального применшення.

У теорії недійсності виникло поняття «відносно недійсних угод». Деякі науковці підтримували застосування такого поняття. Так, наприклад, Г. Ф. Шершеневич визначав наступні ознаки відносно недійсних угод: вони не є нікчемними, а спростовуються за ініціативою конкурсного поручителя; вони зберігають свою силу по відношенню до осіб, які їх здійснили (по відношенню до боржника та третіх осіб – контрагентів боржника); треті особи мають право в подальшому наполягати на виконанні з боку неспроможного боржника з виниклого в нього у подальшому майна; спростування цих угод спрямоване на знищення лише результатів угоди, а не сили її, й не спрямоване на відновлення того положення, у якому сторони знаходилися до укладення угоди⁴.

Але були й такі науковці, які висловлювалися категорично проти того, щоб вважати угоди боржника недійсними. Так, Д. М. Генкін писав, що відносно недійсні угоди повинні бути визнані дійсними з самого початку й при тому по відношенню до всіх осіб, у тому числі й кредитора, інтереси якого захищені заборною розпорядження. Для задоволення інтересів кредитора не сама угода повинна бути знищена, а лише її результат повинен бути усунений, оскільки він завдає шкоди кредитору⁵.

Якщо розглянути недійсність такої «відносно недійсної угоди», укладеної боржником, з точки зору теорії юридичних фактів, то можна стверджувати, що в даному випадку ми маємо справу зі складним юридичним фактом – фактичним (юридичним) складом, що є системою елементів (юридичних фактів), які певним чином пов'язані у просторі, часі та взаємообумовлені, правові наслідки за якими наступають лише за наявності всіх елементів позову⁶. Тобто дійсність господарського договору, укладеного боржником, залежить як від якостей угоди сторін договору як простого правоутворюючого юридичного факту (його недоліків), так і від дії, спрямованої на порушення справи про банкрутство, ще одного простого правоперешкоджаючого юридичного факту, як додаткової підстави для визнання угоди боржника недійсною, причому вони розподілені в часі. Порушення справи про банкрутство є підставою для визнання всіх господарських договорів, які були укладені після цього моменту, абсолютно недійсними, а господарські договори, які були укладені протягом одного року, що передував порушенню справи про

банкрутство, можуть бути визнані недійсними (оспорені) тільки при доведенні факту порушень, визначених спеціальним Законом підстав. При цьому може виникати конфлікт інтересів між захистом прав і майнових інтересів третіх осіб (кредиторів) і захистом прав і майнових інтересів контрагентів боржника, яким держава гарантує захист прав згідно ст. 20 ГК України та Конституції України. І тому, на наш погляд, це питання також має бути узгоджено законодавчо.

В Україні діє закон «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 р. № 2343-ХІІ, у якому такому складному питанню присвячено лише ч.11 ст.17, за якою угода боржника, у тому числі та, що укладена до винесення господарським судом ухвали про санацію, може бути визнана господарським судом за заявою керуючого санацією відповідно до цивільного законодавства недійсною, якщо: 1) угода укладена боржником із зацікавленими особами і в результаті якої кредиторам завдані чи можуть бути завдані збитки; 2) угода укладена боржником з окремим кредитором чи іншою особою протягом шести місяців, що передували дню винесення ухвали про санацію, і надає перевагу одному кредитору перед іншими або пов'язана з виплатою (видачею) частки (паю) у майні боржника у зв'язку з його виходом зі складу учасників боржника. Все отримане за такою угодою повертається сторонам. Розгляд заяв керуючого санацією про визнання угод недійсними і повернення всього отриманого за такою угодою здійснюється господарським судом у процедурі провадження у справі про банкрутство.

На практиці таке регулювання не надавало можливості у повному обсязі захищати інтереси кредиторів і викликало багато нарікань. Але, як відомо, 22.12.2011 р. було прийнято Закон № 4212-VI, яким вносяться зміни у діючий закон і він викладається у новій редакції, яка набирає чинності 18.01.2013 р. У цій новій редакції питанню недійсності присвячено ст. 20 (зрозуміло, що й у інших статтях є посилення на недійсність) «Визнання недійсними правочинів (договорів) та спростування майнових дій боржника». Спірним видається застосування терміна «спростування майнових дій боржника», оскільки ні ст. 16 ЦК України, ні ст. 20 ГК України не передбачено такий спосіб захисту прав як «спростування». Відповідно до ст. 4 ЦК України акт цивільного законодавства, яким безперечно є нова редакція Закону України від 22.12.2011 р. № 4212-VI (далі – Закон), повинен або прийматися відповідно до Конституції України та ЦК України, або якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подав до Верховної Ради України проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК України, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до Цивільного кодексу України, що зроблено не було й викличе певні труднощі при застосуванні.

Загальним правовим наслідком недійсності господарського договору є двостороння реституція (ст. 216 ЦК України). Правовим наслідком визнання господарського договору недійсним як угоди боржника згідно ч. 2 ст. 20 Закону є відчужувальна реституція контрагентом всього майна, яке він отримав від боржника, у натурі (або відшкодування його вартості у грошових одиницях) у ліквідаційну масу, законодавчо ці норми також не узгоджені. При цьому, на наш погляд, у нормі Закону про відчужувальну реституцію відсутній один з головних принципів римського права – відновлювати майнову масу боржника лише в розмірі її реального зменшення для забезпечення захисту прав і майнових інтересів контрагентів боржника, що вважаємо дуже важливим.

Саме для захисту прав і законних інтересів усіх учасників господарсько-договірних відносин у справах про банкрутство пропонуємо також доповнити п. 1

ст. 20 Закону нормою про залучення незалежного оцінювача для виконання оцінки майна боржника, й також для встановлення ринкової вартості майна, яке було відчужене по «підозрілим» договорам, за якими боржнику було надане нерівноцінне відшкодування.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що сьогодні на часі вирішення проблеми співвідношення загального та спеціального законів і доопрацювання нового закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», в частині підсилення ефективності правового захисту контрагентів боржника.

1. *Новицкий И.Б.* Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 36-37. 2. *Александров Н.Г.* Законность и правоотношения в советском обществе. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 174. 3. *Дернбург Г.* Пандекты: Обязательственное право. Т. 2 / Пер. под ред. Соколовский П. – М., 1911. – С. 373-379. 4. *Шершеневич Г.Ф.* Конкурсный процесс. – М., 2000. – С. 267. 5. *Генкин Д.М.* Относительная недействительность сделок // Юридический вестник – 1914. – № 7-8. – С. 234-235. 6. *Цивільне право України.* Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. Т.1: Загальна частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 223.